

РОЗДІЛ 3

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 39:395.3

Олег КУБРАК

ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЕТИКЕТУ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті подається історично послідовна характеристика формування європейського етикету в добу Середніх віків як важливої складової життя nobilitetu (вищих верств суспільства). Генеза етикетних норм у добу Середньовіччя заклала дуже важливу основу у подальшому розвитку суспільних відносин між представниками панівних прошарків, які формували новітній клас у розвитку європейського буття – буржуа.

Ключові слова: етикет, лицар, лінеаж, куртуазність, борг честі, принцип кулачного права, трувери, трубадури.

Постановка пероблеми: Етикет в епоху Середньовіччя більшість дослідників історії культури визначають як сформовану нормативну систему.

Середньовічне суспільство Західної Європи було жорстко ієрархізоване. Суспільна свідомість цієї епохи складається з трьох розрядів – “благаючих, воюючих і працюючих”. Проте поступово клас феодалів почав розширюватися за рахунок незнатних воїнів (лицарів). До XI ст. в Західній Європі склався особливий стан – лицарство, яке в XII–XV ст. досягло свого розквіту. Самі лицарі вважали себе “цвітом світу”, вищим прошарком суспільства, який сформував свій спосіб життя, свій кодекс моралі і звичаїв. Вони виробили особливі норми і цінності, що дозволили їм відокремитися від неблагородних, простолюдинів. XIV–XV ст. називають століттям лицарства, і для цього, дійсно, є підстави, оскільки в цей час лицарство остаточно оформляється як особливий стан, як певний спосіб життя і, нарешті, як певний менталітет і культура.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із найменше досліджуваних протягом останніх десятиріч періодів є епоха Середнь-

овіччя. Особливо це стосується історії формування нових відносин нобілітету, який у той час практично торував шлях нових етико-соціальних відносин у Європі. Ми маємо декілька монографічних досліджень, які дають загальний нарис цієї цікавої епохи [5; 6; 7; 9]. Важкодоступними є праці тогочасних мислителів, їх переклади майже не здійснювалися і тільки останнім часом окремі роботи стали доступні ширшому колу дослідників [1]. Це дозволяє аргументованіше робити аналіз одного з принципово важливих моментів європейської історії, який багато в чому й обумовив європейську цивілізацію, зокрема, європейське бачення такого складного і суперечливого елементу людського буття, як свобода. Епоха Відродження є органічно переплетеною з Середньовіччям і водночас вже містить складові Нового часу.

Метою статті є спроба відобразити протиріччя в формуванні суспільства Середньовічної епохи Європи, яке пройшло складний шлях, сповнений радикальних змін у всіх без винятку галузях. Ці зміни проявлялись у прогресі техніки і обміну, в зростанні міст, не схожих на античні поліси, в системі організації виробництва і державного управління. Та ще істотнішими були зміни в духовній сфері, що забезпечило поступове рельєфне вимальовування людини як особи-індивіда і усвідомлене сприйняття й толерування її свободи.

Виклад основного матеріалу. Саме в цей період Середньовіччя в суспільній свідомості остаточно складається образ ідеального лицаря і кодекс лицарської честі. Ідеалом поведінки та способу життя стає максимальне наближення до цього особистим зразком. Так що ж являв собою цей образ лицаря “без страху і докору”, якими якостями він повинен був володіти?

Дослідник епохи лицарства М. Оссовска [8] наголошує, що лицар повинен був походити з хорошого роду ... “в принципі”, тому що іноді у лицарі присвячували за виняткові військові подвиги. Крім того, можна було – і це траплялося все частіше в міру розвитку міст і посилення їх значення – купити цей привілей.

Однією з головних ознак шляхетності в середовищі світських феодалів був довгий родовід, який вівся по батьківській лінії – “лінеаж”. Це викликало прагнення кожного з них будь-яким можливим способом і при кожному зручному випадку прославляти дійсні, а нерідко і вигадані доблесті і моральні достоїнства і подвиги своїх предків.

Від лицаря очікувалося, що він буде постійно піклуватися про свою славу. Це було пов'язано з тим, що в культурі лицарства надзвичайно важливим був зовнішній бік. Лицар постійно повинен був

підтверджувати своє місце в ієрархії, яке залежало від кількості і якості переможених ним лицарів.

Від лицаря вимагалися чемність, вміння складати або хоча б читати вірші, грати на якомусь музичному інструменті. Відмінною рисою лицаря була безумовна вірність своїм зобов'язанням по відношенню до рівних собі, тому в цьому середовищі були широко поширені різні лицарські обітничі, клятви, угоди, які супроводжувалися спеціальними жестами. При цьому лицарським клятвам і обітницям надавався характер публічності.

Одна з безумовних вимог до лицаря була мужність. Побойовання бути запідозреним у боягузстві, нестача мужності диктувала і відповідні форми поведінки лицаря в бою: він не мав права відступати; не можна було вбивати супротивника ззаду; вбивство беззбройного ворога покривало лицаря ганьбою; необхідно було надавати противнику, по можливості, рівні шанси (якщо противник упав з коня, лицар теж злазив з коня) і т.д.

Всі ці правила, обов'язкові в битві, диктувалися повагою до супротивника, гордістю і, нарешті, гуманністю. Головним для лицаря була не сама перемога, а поведінка в бою, причому незалежно від того, чи був цей бій справжньою битвою, чи лицарським турніром.

Разом з тим лицарські ідеали не зовсім відповідали тим принципам гуманізму, рівності перед Богом, всепрощення і т.д., які проповідувалися християнством. Гординя – один з найстрашніших гріхів для християнина – вважалася найважливішою гідністю лицаря. Помста за образу (нерідко нещира) була законом його етики. Лицарі мало цінували людське життя, своє, і це особливо ускладнювалася тим, що свій етичний кодекс лицарі вважали необхідним виконувати тільки в рамках соціальної групи, до якої вони належали.

Особливим було і ставлення лицаря до свого коня і, звичайно, до своєї зброї, котра, як і одяг, була включена в етикетну класифікацію. Залежно від соціального статусу, в ієрархічній структурі передбачалося носіння тієї чи іншої зброї. Так, наприклад, шабля і скрамаскас (короткий однолезий меч) цінувалися вище, ніж спис, а лук і стріли – нижче.

Ну і, нарешті, одним з найважливіших обов'язків лицаря було поклоніння прекрасній дамі. Любовне служіння, культ дами були свого роду релігією лицарства. Любові надавалося виняткове значення. Вона повинна була облагороджувати лицаря, надихати його на подвиги. Щоб завоювати прихильність своєї коханої, лицар мав демон-

струвати самозречення, відданість, самовідданість у служінні. Він повинен був уміти володіти собою, приборкувати свої пориви.

Разом з тим ставлення до жінки залежало від того, ким вона була: дамою шляхетного походження або простолюдинкою. Дбайливість і обожнювання, зрозуміло, могли стосуватися лише дами зі свого стану. Такий тип любовних відносин до Прекрасної Дами отримав назву “куртуазної любові” (від старофр. Court – “двір”) – вишукано ввічливої, витонченої, люб’язно-галантної.

Куртуазна любов, по суті, являла собою якусь форму гри, в якій учасникам належало строго слідувати правилам і відведеній їм ролі. Французький історик Жорж Дюбі описує модель куртуазної любові як таку, у центрі якої знаходиться заміжня жінка, “дама”. Неодружений чоловік, “юнак”, звертає на неї увагу і загоряється бажанням. Відтепер, вражений любов’ю, він думає тільки про те, щоб оволодіти цією жінкою. Для досягнення мети чоловік робить вигляд, що підкоряється у всьому своїй обраниці. Чоловік всіляко підкреслює своє підпорядкування. Він, як васал, встає на коліна, він віддає себе, свою свободу і дар обраниці. Жінка може прийняти або відхилити цей дар. Якщо вона, дозволивши собі захопитися словами, приймає його, вона більш не вільна, оскільки, за законами того суспільства, ніякий дар не може залишитися без винагороди... Однак дама не може розпоряджатися своїм тілом на свій розсуд: воно належить її чоловікові. Всі в будинку спостерігають за нею, і якщо вона буде помічена в порушенні правил поведінки, її визнають винною і можуть піддати разом зі спільником найсуворішому покаранню [3].

Спочатку у феодалів особливо шанувалися військові доблесті, фізична сила. Мужність, молодечтво, презирство до смерті, військова вірність і удача – ось, що оспівувалося в народних переказах про лицарів – у “Пісні про Роланда”, “Оповіді про Сіда”. Світський феодал-лицар у Франції повинен був мати сім лицарських “чеснот”: володіти списом, фехтувати, полювати, їздити верхи, плавати і грати в шахи, вміти складати вірші коханий дамі. Саме ці якості оспівувала в лицарів повчальна європейська література XII–XIV століть. Підпорядковувались цим правилам і монарші особи: строгість придворного етикету в аристократичній Західній Європі призводила до трагічно-курйозних ситуацій: якось французький король Людовік XIII (1610–1643) зайшов перемовитись про справи до кардинала Рішел’є (1624–1642), коли той хворів і не міг встати с постелі. Тоді Людовік, чиє королівське почуття гідності не дозволяло йому розмовляти з лежачим підданим сидячи чи стоячи, ліг поряд з ним. А король Іспанії Філіпп III (1598–1621) угорів

перед каміном, який надто розгорівся, – і не захотів загасити його самотужки: відповідального за “етикет придворного вогню” в цей час не було поряд.

Протягом Середньовіччя виходять спеціальні книжки, в яких правила поведінки в суспільстві “канонізувались”. У другій половині XV ст. церемонімейстер англійського короля Едуарда IV (1461–1470, 1471–1483) Олів’є де ла Марш, який раніше слугував при дворі бургундського короля Карла Сміливого (1467–1477), подарував Едуарду IV трактат про устрій Бургундського двору (законодавця етикету в Європі), який склав сам, а у 1517 році в Італії виходить книга Бальтазара Кастільоне “Придворний”, у якій гарні манери трактовалися як гарне виховання та інтелектуальна освітченість. В Італії ж в 1558 році виходить книга Джіованні де ла Каза “Галатео, або книга гарних манер” [4, с. 11].

Одним із найбільш хвилюючих (особливо юні дівочі душі) залишається міфологізована “лицарське” ставлення до жінки як до “Прекрасної Дами”. У реальному ж середньовічному житті все виглядало аж ніяк не настільки райдужним.

Турбота і зітхання про Даму, що сидить десь на балконі під час поєдинків лицарів, були скоріше винятком, ніж правилом життя. А взагалі-то мова йшла про любов аж ніяк не платонічну, і, найчастіше, з чужою жінкою. Що стосується звабленої “Прекрасної Дами”, то романтичне захоплення закінчувалося, іноді, дуже сумно: спаленням на вогнищі. (І що цікаво, таке жорстоке покарання не відлякувало, а скоріше притягувало симпатії та інтерес до адюльтеру). У середньовічній Франції, яка прославилася куртуазним служінням благородної дамі, де заради погляду і жесту красуні билися на турнірах, де любов і поклоніння оспівувалися трубадурами і труверами, чоловік міг піддати лише тільки запідозрену в невірності жінку покаранню батою, міг занурити її у воду в клітці, міг заслати її в монастир.

У період зміцнення абсолютної монархії, коли замість сотень маленьких князівств на території Європи починають виникати і мужніти великі держави, змінюється і побут придворного життя. Це вже не “лицарські пиятики” часів короля Артура (V–VI ст.) з їх грубуватою простотою і невибагливістю. Це вже строго канонізована, пишна, манірна церемонність.

У цей час пишуться різні посібники з етикету, який стає настільки складним, що при дворах з’являються спеціальні люди, які знають усі його тонкощі і стежать за їх безумовним виконанням – церемонімейстери.

У свою чергу читання куртуазної літератури і проектування її сюжетів на буденну поведінку людей поступово втягнули у сферу гри незаміжніх дівчат – з кінця XII ст. у Франції куртуазні звичаї стають частиною ритуалу, що передує вступу до шлюбу. У гру включалися і жонаті чоловіки. Вони тепер також могли вибирати собі серед жінок “друга”, якому служили, як молоді лицарі. Всі лицарське суспільство цілком стало куртуазним. Куртуазні звичаї перетворилися на норму, і те, що поети колись оспівували як небезпечний і майже недосяжний подвиг, стало тепер звичайною вимогою хорошого тону.

У цей історичний період доблесть і чеснота полягали не в тому, щоб бути людиною моральною, гармонійною, по-своєму унікальною і несхожою на інших, але, навпаки, в тому, щоб відповідати жорстким зразкам, стандартам, авторитетам.

Однією з особливостей даного етапу розвитку культури, що спричинило за собою значні зміни в нормах поведінки людей, стало те, що ця культура припускала не просто хорошу матеріальну основу життя панівного стану, але багатство і розкіш як умови дозвільного життя двору. Це життя було орієнтоване на бенкети і розваги й об’єктивно вимагало зміни системи норм, що регламентують звичаї двору.

Епоха Відродження залишила нам цікавий трактат Л. Б. Альберті “Про сім’ю”, написаний у формі бесіди між батьком і п’ятьма його синами. Сім’я, на думку Альберті, повинна бути великою, всі покоління повинні бути разом. У родині панують патріархальні відносини і тому незаперечним є авторитет батька, а також влада і право старших. Альберті перераховує основні моральні заповіді, що зберігають сім’ю: працьовитість, справедливість, миролюбність, самовладання, скромність. Ще один важливий момент виділяє автор, що нехай витрати будуть рівними доходам або менше доходів. Головною жіночою чеснотою (після невинності до моменту шлюбної ночі) Альберті вважає вміння вести домашнє господарство (не розраховуючи на допомогу чоловіка) і ... мовчати, слухаючи його повчання і настанови [1].

Поза сумнівом, багато правил поведінки, видозмінюючись, пристосовуючись щоразу до виникаючих умов, продовжували своє життя. У добу Середньовіччя народився новий соціальний інститут людей, залежних від могутньої особи. Лицарі, придворні художники, дипломати мали свій соціальний статус і свої суворі норми і правила поведінки. Придворний етикет цікавий, в тому числі, ще й тому, що

сформовані тоді норми і правила галантної поведінки багато в чому збереглися і лежать в основі нашого етикету.

Двір вимагав насамперед особливих особистісних зразків, оскільки професійні заняття людини повинні були бути непомітні, не на виду. Не слід було виявляти особливих зусиль для їх виконання – все легко, невимушено, між іншим. Єдиним гідним заняттям для придворного доби раннього Середньовіччя вважалося заняття лицаря, але в той же час лицар повинен був добре вміти робити все, за що не візьметься. При дворі людина оцінювалася по тому, що вона вносила в придворну культуру з її орієнтацією на бенкети і розваги. Турніри, змагання, полювання заповнювали ранкові години, а ввечері давалися маскаради та бали. Головним стимулом було бажання блиснути, виділитися, прагнення до помпезності.

Існувало тільки одне правило, яке не можна було порушувати дворянину – клятву честі (хоча при відступі від цієї клятви честь могла бути відновлена дуеллю). Був тільки один борг, який вимагав обов'язкової оплати – борг картковий, званий боргом честі; інші борги можна було зовсім не платити – лицарська честь від цього абсолютно не страждала. При цьому почуття честі було настільки загостреним, що порушення етикету вважалося смертельною образою. Правда, зачеплену честь можна було досить легко відновити. Для цього кодекс лицарської честі передбачав кілька варіантів дій, описаних у книзі А. Шопенгауера “Афоризми життєвої мудрості” [11].

По-перше, публічно завдану образу могло бути публічно взято назад. Можна було вибачитися, після чого образа вважалася ніби не нанесеною і честь дворянина не страждала (незалежно від того, наскільки щирими були вибачення).

По-друге, найнадійнішим і радикальним засобом була дуель. З її допомогою можна було швидко й цілковито відновити ображену честь. Якщо ображений не належав до стану, що сповідував кодекс лицарської честі, то при образі словом, а тим паче дією доводилося вдаватися до серйозної операції: вбити його тут же на місці, якщо при собі була зброя, або не пізніше, ніж через годину – і честь врятована.

По-третє, якщо дуель з якихось причин була скрутна або небажана для ображеного, то для нього залишався ще один вихід: якщо образник був з ним грубий, то слід було вчинити щодо нього ще грубіше; якщо при цьому лайки недостатньо – можна його побити; для порятунку честі в таких випадках існував ряд рецептів: ляпас зцілювався ударом палиці, цей останній – батоном; для лікування

ударів батою інші рекомендували як відмінний випробуваний засіб – плювок в обличчя.

Таким чином, основним принципом, складовим ядром усього кодексу лицарської честі був принцип “кулачного права” (“правий той, хто грубіше, сильніше”). Почасти, мабуть, саме цими суворими законами честі пояснюється те наполегливе прагнення знаті слідувати формальностям етикету, літері етикету буквально завжди і у всьому, що нерідко перетворювалося на своєрідне змагання в чемності: деколи по чверті години тривали сперечання про те, кому в тому чи іншому випадку повинно бути надано першість. І чим довше при цьому відмовлялися від пріоритету учасники цієї сцени, тим більше задоволення отримували присутні. Відповіддю на ці соціальні потреби і з'явився етикет, організуючий поведінку придворних таким чином, щоб возвеличити царюючу особу і затвердити придворну ієрархію. Саме поняття “етикет” позначало строго встановлений порядок і форми обходження при дворі монарха. Вперше це слово було використано в цьому значенні на одному з пишних і вишуканих прийомів у французького короля Людовіка XIV (1643–1715), де гостям були запропоновані картки з переліком правил поведінки. Призначення етикету обмежувалося вузьким колом людей, що належали до вищого стану суспільства, і за межі цього стану не виходило.

Етикет задавав стандарти і канони не тільки поведінки, але і всього способу життя дворянства.

Етикет пронизував усі сфери життя вищого стану, буквально до дрібниць регламентуючи життя двору. Члени сім'ї монарха повинні були в певну годину вставати. Точно вказувалося, хто зобов'язаний бути присутнім при одяганні монарха, хто повинен тримати і подавати одяг, предмети туалету і т.д. Заздалегідь було визначено, хто супроводжує монарха, як проходять церемонії аудієнцій, обідів, прогулянок, балів.

Представлена до двору жінка, віддаляючись від царюючої особи, повинна була рухатися спиною до виходу, ногою відкидаючи шлейф своєї сукні, щоб не заплутатися в ньому.

Етикет точно регламентував, на яку висоту, переступаючи поріг, могли піднімати спідниці придворні дами того чи іншого рангу. Вказувалося, яким саме придворним дамам слід ходити рука об руку. Етикет регламентував кількість і конфігурацію ліній, які повинні були викреслювати при реверансі придворні особи тощо.

Висновки. Етикет у Середні віки носив характер закону і мав дуже сильний вплив на вище суспільство. Порушення норм етикету

розглядалося як злочин. Придворна честь – це вираження інтересу до власного образу в очах оточуючих (а не внутрішня потреба). І людина повинна говорити правду тільки тому, що людина, яка звикла говорити правду, здається сміливою і вільною, і бути ввічливою не тому, що не може інакше, а тому, що ввічливість свідчить, що вона – не низького звання, і це як раз багато в чому впливало на формування нових відносин у Європі.

Література

1. Альберти Л. Б. Книги о семье / Л. Б. Альберти [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://bookz.ru/authors/leon-battista-al_berti/knigi-o-_197/1-knigi-o-_197.html
2. Виолле-ле-Дюк Э. Жизнь и развлечения в средние века / Э. Виолле-ле-Дюк. – СПб. : Евразия, 2003. – 384 с
3. Дюби Ж. История Франции. Средние века / Ж. Дюби. – М. : Международные отношения, 2000. – 416 с.
4. Кубрак О. В. Этикет / О. В. Кубрак. – Ростов н/Д. : Феникс, 2015. – 316 с.
5. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада : пер. с фр. / Ж. Ле Гофф. – М. : Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.
6. Ле Гофф Ж. Интеллектуалі в Средние века. – СПб. : Изд. СПб. Ун-та, 2003. – 160 с.
7. Ле Гофф Ж. Герои и чудеса Средних веков. – М. : Текст, 2011. – 220 с.
8. Оссовска М. Рыцарь и буржуа : исследование по истории морали : пер. с польск. / М. Оссовская. – М. : Прогресс, 1987. – 528 с.
9. Флори Ж. Повседневная жизнь рыцарей в Средние века. – М. : Молодая гвардия, 2006. – 356 с.
10. Хейзинга Й. Осень Средневековья : исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. – М. : Наука, 1988. – 544 с.
11. Шопенгауэр А. Избранные произведения / А. Шопенгауэр. – М. : Просвещение, 1992. – 480 с.

Отримано 10.04.2015

Summary

Kubrak Oleg. Formation of European etiquette in the Middle Ages.

In the article given historically consistent description of the formation of European etiquette day Middle Ages as an important part of life nobility (higher strata of society.) Genesis etiquette norms in the Middle Ages marked an important basis for the further development of public relations between the ruling strata, which formed the new class in the development of European life – bourgeois. Which in its further development secured these rules and, in fact, formed paradigm modern European mentality.

Keywords: *etiquette, knight, lineage, knight, debt of honor, principle first rights trouvère, troubadours.*